

NOTITIA **HUNGARIAE** NOVAE
HISTORICO GEOGRAPHICA

ELABORAVIT
MATTHIAS BEL.

COMITATUM INEDITORUM
TOMUS OCTAVUS
IN QUO CONTINENTUR
**COMITATUS TEMESIENSIS, CSANADIENSIS,
ARADIENSIS, ZARANDIENSIS ET BÉKÉSIENSIS**

NOTITIA
HUNGARIAE

NOVAE
HISTORICO GEOGRAPHICA,
DIVISA IN PARTES QUATUOR,
QUARUM

PRIMA, HUNGARIAM CIS-DANUBIANAM; ALTERA, TRANS-DANUBIANAM, TERTIA, CIS-TIBIS-
CANAM, QUARTA, TRANS-TIBISCANAM:

Universim XLVIII. Comitatus designatam,
EX PROMIT.

*Regionis Situs, Terminos, Montes, Campos, Fluvios, Lacus, Thermas, Caeli, Solique ingenium, Naturae munera & prodigia;
Incolas variarum Gentium, atque harum mores; Provinciarum Magistratus; Illustres Familias; Urbes, Arces, Oppida, & Vicos
propemodum omnes; Singulorum praeterea, Ortus & Incrementa, Belli Pacisque Conversiones, & Praesentem Habitum;*

Fide optima, Adcuratione summa,
EXPLICAT.

OPUS, HUCUSQUE DESIDERATUM, & IN COMMUNE UTILE.
ELABORAVIT

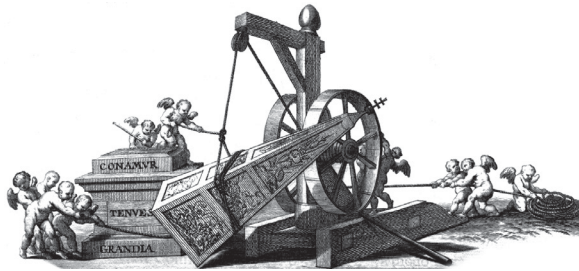
MATTHIAS BEL.

COMITATUUM INEDITORUM
TOMUS OCTAVUS

IN QUO CONTINENTUR COMITATUS ADHUC IN MSS. HAERENTES

**PARTIS QUARTAЕ
TRANS-TIBISCANAE,**
HOC EST,

**COMITATUS TEMESIENSIS, CSANADIENSIS,
ARADIENSIS, ZARANDIENSIS ET BÉKÉSIENSIS**

BUDAPESTINI

SUMPTIBUS INSTITUTI HISTORICI SEDIS CENTRALIS
STUDIORUM PHILOSOPHICORUM
SOCIETATIS STUDIOCORUM HUNGARICORUM

ANNO MMXXIV.

OPERI EDENDO PRAEFUIT ET PRAEFATUS EST
GREGORIUS TÓTH

TEXTUM RECENSUERUNT NOTISQUE INSTRUXERUNT
BERNADETT BENEI
ZOLTANUS GÓZSY
RUDOLPHUS JARMALOV
GREGORIUS TÓTH
PETRUS TÓTH

PRAEFATIONES IN LINGUAM ANGLICAM CONVERTIT
IOHANNES HIDEG

NOTAS EXPLICATORIAS IN LINGUAM LATINAM CONVERTIT
GREGORIUS TÓTH

TEXTUM SECUNDIS CURIS RECENSUIT
BLASIUS DÉRI

LIBRUM IN HANC FORMAM REDEGIT
GEORGIUS DOMOKOS

A kötet elkészítését és megjelenését támogatta
a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (K 137752).

NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI
ÉS INNOVÁCIÓS HIVATAL

HUN
REN

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT

ISBN 978-963-416-442-5

© HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet,
Benei Bernadett, Gózsy Zoltán, Jarmalov Rezső,
Tóth Gergely, Tóth Péter, Hideg János, 2024

TARTALOMJEGYZÉK CONTENTS

ELŐSZÓ	9
FOREWORD	13
RÖVIDÍTÉSEK – ABBREVIATIONS	17
COMITATUS TEMESIENSIS	19
Temes vármegye – Bevezetés	21
Temes County – Introduction	35
COMITATUS TEMESIENSIS	51
PARS GENERALIS	51
Membrum I. Physicum	51
Membrum II. Politicum	71
PARS SPECIALIS	80
Membrum I. De Districtu Temesiensi	81
Sectio I. De arce Temesvár	81
Caput primum Hungaricum	81
Caput secundum Barbaricum	112
Caput tertium Austriacum	133
Sectio II. De vicis Districtus Temesiensis	152
Membrum II. De reliquis Comitatus Temesvariensis Districtibus	154
Sectio I. De Districtu Csanadiensi	154
Sectio II. De Districtu Becskerekiensi	156
Sectio III. De Districtu Panczoviensi	169
Sectio IV. De Districtu Ujpalancensi	173
Sectio V. De Districtu Werseczensi	177
Sectio VI. De Districtu Csákóváriensi	180
Sectio VII. De Districtu Lippensi	182
Sectio VIII. De Districtu Facsadensi	200
Sectio IX. De Districtu Lugosiensi	203
Sectio X. De Districtu Caramsebesiensi	209
Sectio XI. De Districtu Almásiensi	214
Sectio XII. De Districtu Classura	215
Sectio XIII. De Districtu Orsovensi	216
COMITATUS CSANADIENSIS	221
Csanád vármegye – Bevezetés	223
Csanád County – Introduction	228
COMITATUS CSANADIENSIS	235

PARS GENERALIS	235
Membrum Physicum	235
Membrum Politicum	236
PARS SPECIALIS	238
Membrum I. De castris et oppidis Comitatus Csanadiensis	238
I. Urbs et Arx Csanadinum	238
II. Oppidum Mako	254
Membrum II. De vicis Comitatus Csanadiensis	255
COMITATUS ARADIENSIS	259
Arad vármegye – Bevezetés	261
Arad County – Introduction	268
COMITATUS ARADIENSIS	275
PARS GENERALIS	275
Membrum I. Physicum	275
Membrum II. Politicum	279
PARS SPECIALIS	281
Membrum I. De arcibus et oppidis Comitatus Aradiensis	281
§. I. Arx Arad vetus	282
§. II. Arx Aradi recens	284
§. III. Arx Sólymós	285
§. IV. Arx Tót-Váradja	287
§. V. Oppidum Radna	288
Membrum II. De ditionibus Comitatus Aradiensis	289
§. I. Possessiones Fiscii Regii	289
§. II. Dominium Serenissimi Ducis Mutinensis	290
§. III. Possessiones Baronis Iosika de Branicska	290
§. IV. Loca militaria	290
§. V. Loca deserta, quae praedia vocant	291
§. VI. Possessiones Nemes-Patakianae	292
§. VII. De vicis, quos tyrannis Turcica penitus delevit	292
COMITATUS ZARANDIENSIS	295
Zaránd vármegye – Bevezetés	297
Zaránd County – Introduction	302
COMITATUS ZARANDIENSIS	307
PARS GENERALIS	307
Membrum I. Physicum	307
Membrum II. Politicum	312
PARS SPECIALIS	314
Membrum I. De arcibus Comitatus Zarandiensis	314
§. I. Arx Boros Jenő	315
§. II. Deszna	318
§. III. Világos-vár	318

Membrum II. De oppidis Comitatus Zarandiensis	319
§. I. Oppidum Zaránd	319
§. II. Boros-Jenő	319
§. III. Simánd	320
§. IV. Pankota	320
§. V. Halmágy	320
§. VI. Brád	321
Membrum III. De dominiis et vicis Comitatus Zarandiensis	321
§. I. Ditio Fisci Regii	321
§. II. Tractus Bradensis	322
§. III. Haeredia variorum	323
§. IV. Dominatio Jenöiensis pristina	324
§. V. Dominatio prisca Desznensis	325
§. VI. Dominatio Világos-Váriensis	326
§. VII. Dominatio Episcopatus Varadiensis	326
§. VIII. Possessiones pristinae variorum	327
COMITATUS BÉKÉSIENSIS.....	329
Békés vármegye – Bevezetés	331
Békés County – Introduction	337
COMITATUS BÉKÉSIENSIS	345
PARS GENERALIS	345
Membrum I. Physicum	345
Membrum II. Politicum	349
PARS SPECIALIS	352
Membrum I. De arcibus et oppidis Comitatus Békésiensis	352
I. Arx et oppidum Gyula	353
II. Oppidum Békés	363
Membrum II. De dominiis, vicis et desertis Comitatus Békésiensis	364
§. I. Dominium Ioannis Georgii ab Haruckern	364
§. II. Dominium Comitis a Löwenburg	365
§. III. Possessio Georgii Száraz	365
§. IV. Vicorum desolatorum vestigia, quae praedia vocant	365
BIBLIOGRÁFIA – BIBLIOGRAPHY	369
A Bél által (is) idézett művek – Works cited (also) by Bél	369
Források és szakirodalom – Sources and litterature	372
MUTATÓK – INDEXES	377
Helynévmutató – Index of Places	377
Személynévmutató – Index of Names	415

ELŐSZÓ

Szövegkiadás-sorozatunk nyolcadik kötete öt fejezetet tartalmaz Bél Mátyás (1684–1749) nagy országismertetésének, a *Notitiának* a kéziratban maradt részeiből: Temes, Csanád, Arad, Zaránd és Békés vármegye leírását. E szövegek mindaddig kiadatlanok voltak. Igaz, Békés és Csanád vármegye ismertetését korábban átültették magyarra, ám e fordítások készítői nem a legteljesebb szövegváltozatot megőrző kéziratot vették alapul a munkájukhoz.¹ Így e két vármegyeleírást is érdemes újra kézbe venniük a kutatóknak.

Az öt szövegről általánosságban elmondható, hogy nagy valószínűséggel mindegyikhez Matolai János, Bél fizetett munkatársa gyűjtött információkat 1726-ban. Temes kapcsán ezt a tényt maga Bél írta rá saját kezűleg Matolai adatgyűjtésére,² de Arad leírásában is világos nyomok vannak az 1726. évi „bejárásra”.³ A másik három leírásban (Csanád, Zaránd, Békés) nincsenek erre utaló megjegyzések, de joggal feltételezhetjük, hogy ezek adatait is Matolai gyűjtötte, ugyanazon út során. Az 1729. évi, Kancelláriának címzett levelében Bél ugyanis azt írja Máramaros, Ugocsa, Kraszna, valamint Békés, Zaránd, Arad és Csanád vármegye leírásáról, hogy ezekhez részben barátai küldtek információkat, részben pedig „segédje”, egy tudós ember, aki az ő (Bél) költségén járta be a vidéket.⁴ Kézenfekvő ebből arra következtetni, hogy a nevezett adatgyűjtő Matolai volt, aki 1726-ban Temes és Arad vármegye meglátogatása mellett sort kerített a környező régiók felkeresésére is.

Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy Bél adatgyűjtője nem tudott alapos bejárást végezni az alatt a néhány hét alatt, amelyet ezen a területen töltött.⁵ Természeti környezetről, mezőgazdaságról, lakosok életmódjáról, nagyobb várak és városok (Temesvár, Arad, Borosjenő, Gyula) korabeli állapotáról le tudott jegyezni érdekes – bár nem túl bőséges – információkat, de a falvakat nem tudta egytől egyig felkeresni. Az utóbbiak leírását később sem sikerült érdemben pótolni, így ezek többsége csak névvel, vagy nagyon kevés információval szerepel a leírásokban.

Temes vármegye leírásának első változatát bizonyosan Matolai János írta, mert Bél drasztikusan átfogalmazta gyakorlatilag az egész szöveget (általában ez volt a „sorsa” a Matolai-féle szövegeknek, már amennyiben Bélnek jutott ideje azok átnézésére).⁶ Csanád, Arad, Zaránd és Békés leírása esetében nehezebben dönthető el, hogy az első változatok Matolaitól, vagy Béltől származnak: mindenesetre e leírások munkapéldányaiban közel sem akkora a Bél általi javítás és átfogalmazás mértéke, de itt is vannak nagy terjedelmű, általa írt pótlások.⁷

Mit adott hozzá Bél az átdolgozás során ezekhez a szövegekhez, illetve a Matolai által gyűjtött adatokhoz, tehát mi az, ami bizonyosan tőle származik? A stiláris jellegű javításokon túl elsősorban a szokásos történelmi többletek említhetők itt. Temes „vármegye” leírásában ő állította össze egyebek mellett Temesvár, Lippa és Lugos várának és városának történetét. Csanád leírásában tőle származik több történelmi tematikájú kiegészítés, illetve nagy valószínűséggel az a részletes püspök-archontológia,

1 Ld. erre a 336. oldalon a 17. jegyzetet, és a 227. oldalon a 17. jegyzetet.

2 Ld. Temes vármegye leírásának bevezetőjében a [Ma] kézirat ismertetését (a 22–23. oldalon).

3 Ld. Arad vármegye leírásának bevezetőjében az A kézirat ismertetését (a 261–263. oldalon).

4 A levélre ld. Csanád vármegye leírásának bevezetőjében az A kézirat ismertetését (a 223–224. oldalon).

5 Egyéb adatokból tudjuk, hogy 1726 augusztusában még Baranyában tartózkodott, október 4-e után nem sokkal valószínűleg Aradon járt, november végén pedig már Szatmárban tűnt fel. Ld. Tóth 2007. I. 80–82.

6 Ld. Temes vármegye leírásának bevezetőjében a B kézirat ismertetését (a 23–24. oldalon).

7 Ld. az említett leírások bevezetőinek a vonatkozó részeit a 223., 261., 297. és 331. oldalon.

amely tartalmazza az egyes főpapok életrajzi adatait is (amennyiben talált róluk ilyet). Emellett Arad vármegye leírásában az ő gondos munkáját dicséri Arad, Solymos és Tótvárad, Zarándéban Borosjenő, Békésében pedig Gyula várának históriája, vagy legalábbis ezek kidolgozása, felduzzasztása.⁸

Ma már persze ezek a vár- és várostörténetek értéktelennek tűnhetnek, mivel elsősorban elbeszélő források híradásaiból építkeznek. Ha azonban a saját kontextusukban, a 18. századi magyarországi történetírás keretei között szemléljük e szövegeket, akkor más eredményre juthatunk. Egyrészt nem árt tekintetbe venni, hogy Bél előtt még senki nem állította össze ilyen alaposággal e várak és városok históriáját, ami már önmagában egy új műfajt generált (később lettek utánzói e téren is). Másrészt, már az is fontos volt – illetve ez esetben: fontos lett volna, ha megjelennek e szövegek –, hogy ezeket a távoli, köztudatból már kikopott, messzi vidékeket, illetve azok legfontosabb várait, településeit a magyar olvasó számára újra feltette a térképre: vagyis lokalizálta őket, s a róluk szóló elszórt adatokat összegezte, szintetizálta.

Temes „vármegye” leírásával, illetve annak keletkezésével kapcsolatban még külön érdemes három mozzanatot kiemelni. Először is, Bél tisztában volt vele, hogy az 1718-ban visszafoglalt, Tisza, Duna, Maros és Erdély által határolt területen a bécsi kormányzat nem állította vissza a vármegyerendszert, hanem Temesi Bánság néven alakított ki egy új közigazgatási egységet. Ennek megfelelően Bél is Temesi Bánságnak nevezte a területet ismertetésében. Ám a **B** kéziratban, valamikor 1729-ben vagy 1730-ban „Temes vármegyére” javította át a címet, amit nagy valószínűséggel a vármegyeleírások ellenőrzését ekkoriban végző Magyar Udvari Kancellária követelésére tett meg. Igaz ugyan, hogy e szöveggel kapcsolatban nem maradt fenn ilyen utasítása a kormányszervnek, de 1730-ban, amikor a Bél által elküldött hét vármegyeleírást (a fentebb említett Máramaros, Ugocsa, Kraszna, Békés, Zaránd, Arad és Csanád megyék leírását) a Kancelláriából visszaküldték a szerzőnek, akkor jelezték neki, hogy történelmietlenül tartják (egyébként joggal) a „Temesi Bánság” elnevezést, s előírták Bélnek, hogy Temes vármegyének nevezze a Bánságot e leírásokban. Vagy eme levél, vagy pedig egy korábbi, szintén a Kancelláriától jövő figyelmeztetés hatására történhetett, hogy Bél a Temesi Bánság, azaz „vármegye” ismertetésében is törölte a „Banatus” („bánság”) szót a címből, és a „Comitatus”-t („vármegye”) írta a helyére.⁹ Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy ez a megoldás sem volt igazán szerencsés, hiszen a Bánság nem csupán Temes, hanem a középkori Torontál, Krassó, Keve vármegyéket, illetve Arad és Csanád vármegyék déli részét is magában foglalta.

A második érdekesség, hogy Bélnek a jelek szerint szándékában állt leírást készíteni a Habsburg Monarchia 1718. évi pozsareváci békében elismert további hódításairól, jelesül az észak-szerbiai kerületekről és „Kis-Oláhországról”, vagyis az Olt folyó és a Duna által határolt területről is, amelyek azonban nem képezték a Magyar Királyság részét. A vízrajz tekintetében Bélnek sikerült is némi eredményt elérnie (így leírást készített a „szerbiai” folyókról, valamint a Zsilről, az Oltról és mellékfolyóikról), és a különleges rész elején is felsorolta az észak-szerbiai kerületek nevét, sőt, a **B** példányban az utolsó fejezetben információkat kért műve bírálójától e régióról.¹⁰ Az utolsó példányban (**D**) azonban ez a fejezet eltűnik, vagyis lehet, hogy Bél később lemondott a tervéről.

Végül még meg kell említenünk, hogy Temes „vármegye” leírásában Bél sikeresen lokalizálta a középkori Torontál vármegyét. Ez két 15. századi oklevélnek volt köszönhető, amelyek közül az egyiket

8 Ahogy jeleztük, nem dönthető el, hogy ezekben a leírásokban a javítatlan alapszöveg Béltől, vagy Matolaitól származik-e.

9 Ld. erre Temes vármegye leírásának bevezetőjében a **B** kézirat ismertetését (a 23–24. oldalon).

10 Ld. e szöveg helyeket kötetünkben az 54–67., 80. és 220. oldalon. Még ld. a vármegyeleírás elé írt bevezetőnk.

Reviczky János Ferenc kincstári ügyész, régi ismerőse és szorgos segítője küldte neki. Szerzőnk mindkét iratot közölte, és helyesen következtetett belőlük a megye egykori elhelyezkedésére.¹¹

Ami a most kiadott szövegek gondozását illeti, ezúttal nem kellett olyan nehézségekkel szembenéznünk, mint az előző kötetben, Heves vármegye leírásának publikálása során.¹² Temes „vármegye” ismertetése a legnagyobb terjedelmű az öt szöveg közül, így vele már csak emiatt is igen sok munkánk volt, emellett nem kevés időt vett igénybe ugyanebben a műben a Bél által megmozgatott hatalmas elbeszélő forrásanyag azonosítása, ellenőrzése. E leírás esetében azonban könnyebbséget jelentett, hogy egy jó minőségű, Bél által még átnézett s néhol korrigált másolat (D) volt a legteljesebb szöveg, amely a kiadás alapjául szolgált, ráadásul rendelkezésünkre állt egy korábbi példány (B), amelyben Bél az átdolgozást végrehajtotta, így ez utóbbihoz is segítségért folyamodhattunk, ha a legteljesebb másolatban szövegormlás gyanúja állt fenn.

A másik négy vármegyeleírás legteljesebb szövegváltozatai kései, „érseki” másolatban maradtak ránk. Eme másolati példányok elkészítésére az adott okot, hogy az eredeti példányok közül igen sok megrongálódott, amikor Batthyány József kalocsai érsek 1770-ben hajóval a székhelyére szállíttatta az általa megvásárolt Bél-kéziratokat. A főpap elrendelte a sérült példányok lemásolását, de ennek végrehajtása után a rossz állapotban lévő eredeti kéziratokat a jelek szerint leselejteztek – legalábbis ma már nem lelhetők fel.¹³ Az „érseki” másolatok ugyanakkor elég sok félreolvasást, hibát tartalmaznak, részben bizonyára az eredeti kézirat rossz állapota miatt. Szerencsére minden esetben rendelkezésünkre állt egy-egy, vagy akár több korábbi – bár nem a legteljesebb szövegállapotot őrző – példány is, amelyek hasznosnak bizonyultak olyankor, amikor a kései másolatban szövegormlással szembesültünk – persze csak akkor, ha a korábbi példány is tartalmazta a kérdéses szövegrészt.¹⁴

A kötet készítésekor ezúttal is sok szakmai és intézményi segítséget kaptunk. Hálásak vagyunk először is Fajt Anitának, a Szegedi Tudományegyetem tudományos munkatársának, aki segített nekünk értelmezni néhány német nyelvű bejegyzést Temes vármegye leírásának egyik példányában (D). Szintén hálával tartozunk kollégánknak, Pálosfalvi Tamásnak, a HUN-REN BTK Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársának az egyik oklevél azonosításáért. Az intézmények közül az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, a Bél Mátyás-kéziratok legnagyobb részének őrzője most is készségesen teljesítette kéréseinket munkánk során. Nagyon köszönjük ezért Szalai Katalin igazgató asszonynak és a bibliotéka többi munkatársának az együttműködést. Szebelédi Zsoltot, az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomatványok Tára munkatársát is köszönet illeti az intézmény kéziratárában lévő Bél Mátyás-kéziratokról nyújtott tájékoztatásért, és a kéziratokhoz való hozzáférésben nyújtott segítségért.

„Úgy gondolom, megérte fáradoznunk, és az olvasók kedvében jártunk azzal, hogy az általunk bemutatott okmányok segítségével valamennyire feltártuk ennek a tartománynak az elhelyezkedését, amely még a honi történet legnagyobb szakértői előtt is ismeretlen volt”¹⁵ – írta büszkén Bél Mátyás, miután Torontál vármegye hajdani helyét meghatározta. A szöveghely ugyanakkor azt is jól érzékelteti, hogy milyen nehézségekkel kellett szembenéznie akár neki, akár más geográfusnak vagy történész-

11 Okfajtését ld. a 157–162. oldalon. A kérdésre még ld. Temes vármegye leírásának bevezetőjében a c kézirat ismertetését (a 25–26. oldalon).

12 Ld. erre előző kötetünk előszavát (BÉL 2023. 10.)

13 Ld. erre TÓTH 2007. I. 153.

14 Ld. erre vonatkozóan eme vármegyeleírások elé írt bevezetőinket.

15 „Pretium nos fecisse operae, iniisque apud lectores gratiam existimamus, quod provinciae situm, peritissimis rerum patriae quibusvis incognitum, monumentis, quae exhibuimus, adiuti, quomodocunque eruderaverimus.” A szövegrész ld. kiadásunkban a 161. oldalon.

nek, aki ismertetni akarta az egykor oszmán uralom alatt lévő területeket. Ahogy fentebb is jeleztük, Bél korára ezek a területek messzi, idegen tájnak, újbóli felfedezésre váró *terra incognitának* tűnhettek a kortársak szemében, hiszen a hódoltsági időkben e déli régiókkal alig volt élő kapcsolata a királyság-belieknek – ezért is kellett középkori oklevelekben kutatni, hol helyezkedtek el a hajdani vármegyék az ország eme sarkában.

Bizonyos, hogy szerzőnk nem volt elégedett e leírásokkal, hiszen nem sikerült olyan adatgazdag ismertetéseket írnia e régióról, amelyet szeretett volna. Mindenképpen méltányolnunk kell azonban, hogy adatgyűjtőjét ide is elküldte, és maga is igyekezett utánajárni a térség történelmének. Az ismertetések arról tanúskodnak, hogy erőfeszítései nem voltak eredmény nélküliek. Így hát nagyon bízom abban, hogy a korszak történetírásának kutatói rátalálnak majd ezekre a szövegekre, ahogy a művészet-történészek, helytörténészek, régészek, néprajzkutatók is felfedezik az itt-ott feltűnő értékes adatokat, legyen szó akár épületek leírásáról, egyes népcsoportok viseletéről, vagy éppen római feliratokról. Eme adatok feltárásában segítenek a bevezetőinkben lévő tartalmi összefoglalók is. Ha pedig az információk eljutnak végül a kutatókhoz, akkor sem Bél Mátyás, sem mi nem dolgoztunk hiába. Ennek reményében bocsátjuk közre – munkatársaimmal, Benei Bernadettel, Jarmalov Rezsővel, Gózszy Zoltánnal és Tóth Péterrel együtt – a jelen kötetet.

Székesfehérvárott, 2024. január 25-én

Tóth Gergely

FOREWORD

The eighth volume in our text-edition series contains five sections of the *Notitia*, the extensive country description by Mátyás Bél (1684–1749), that have survived in manuscript form: the descriptions of Temes, Csanád, Arad, Zaránd, and Békés counties. These texts have been unpublished to date. Although the descriptions of Békés and Csanád counties were earlier translated into Hungarian, the translators did not use the manuscript that preserves the most complete version of the text as the basis for their work.¹ For researchers, these two county descriptions are thus worth revisiting.

It can generally be said that the information for the five texts was very probably collected by János Matolai, a paid collaborator of Bél, in 1726. In the case of Temes, Bél noted this fact in his own hand on Matolai's collection of data,² and the description of Arad also contains clear signs of the field research carried out in 1726.³ Although the other three descriptions (Csanád, Zaránd, Békés) do not contain any such comments, it would be reasonable to assume that data on these three counties were also collected by Matolai during the same trip, since in 1729, in a letter addressed to the Chancellery, Bél wrote in relation to the descriptions of Máramaros, Ugocsa, and Kraszna, as well as Békés, Zaránd, Arad, and Csanád counties, that he had been sent information partly by his friends and partly by his “assistant”, a man of erudition, who had travelled through the region at his (Bél's) expense.⁴ It would thus be reasonable to conclude that the mentioned data collector was Matolai, who, in addition to visiting Temes and Arad counties in 1726, also managed to visit the neighbouring regions.

It is clear, however, that Bél's data collector was unable to carry out a thorough inspection during the few weeks that he spent in the region.⁵ He was able to record interesting — albeit not very abundant — information on the natural environment, agriculture, inhabitants' lifestyles, and contemporary condition of the larger castles and towns (Temesvár, Arad, Borosjenő, Gyula), although he was unable to visit the villages one by one. Detailed descriptions of the villages were not added at a later date either, thus most are mentioned only by name or with very little information.

The first version of the Temes County description was certainly written by János Matolai, as Bél drastically rewrote practically the whole text. (This was the typical “fate” of Matolai's texts, if Bél had time to revise them.)⁶ With respect to the descriptions of Csanád, Arad, Zaránd, and Békés counties, it is more difficult to decide whether the first versions were written by Matolai or Bél: whatever the case, Bél's corrections and rewording are not nearly as extensive in the working copies of these descriptions, although they still include lengthy additions written by him.⁷

What was it that Bél added to these texts, and to the data collected by Matolai, during the revision process? In other words, which parts certainly originate from him? Apart from the stylistic corrections, it is primarily the usual historical additions that can be mentioned in this respect. In the description

1 On this, see note 17 on page 342, and note 17 on page 232.

2 See the description of manuscript [Ma] in the introduction to the description of Temes County (on pages 36–37).

3 See the description of manuscript A in the introduction to the description of Arad County (on pages 268–270).

4 For the letter, see the description of manuscript A in the introduction to the description of Csanád County (on pages 228–229).

5 From other data, we know that in August 1726 he was still in Baranya; shortly after 4th October he was probably in Arad; and by the end of November he was in Szatmár. See TÓTH 2007. I. 80–82.

6 See the description of manuscript B in the introduction to the description of Temes County (on pages 37–38).

7 See the relevant sections of the introductions to these descriptions on pages 228, 268, 302, and 337.

of Temes “County”, it was he who compiled the history of the castles and towns of Temesvár, Lippa, and Lugos, among others. In the description of Csanád, he was the author of several historical additions, and very probably of the detailed episcopal archontology, which also contains biographical data on the individual bishops (where he was able to find any). In addition, the history of Arad, Solymos, and Tótvárád in the description of Arad County, the history of Borosjenő in the description of Zaránd County, and the history of the castle of Gyula in the description of Békés County — or at least their elaboration and expansion — are a credit to his painstaking work.⁸

Nowadays, of course, these castle and town histories may seem to be of little value, since they are based primarily on narrative sources. However, if we look at these texts in their own context, in the framework of 18th-century Hungarian historiography, we might well reach a different conclusion. On the one hand, it is worth considering that no one before Bél had ever compiled such a comprehensive history of these castles and towns, which in itself gave rise to a new genre (Bél later had imitators in this respect, too). On the other hand, it was important — or in this case it would have been important, had these texts been published — that Bél, for the benefit of his Hungarian readers, put back on the map these distant, largely forgotten, faraway regions, along with their most important castles and settlements: in other words, that he localised them and produced a summary and synthesis of the scattered data pertaining to them.

In connection with the description of Temes “County” and its origins, three further aspects are worth highlighting in particular. Firstly, Bél was aware that in the territory bordered by the rivers Tisza, Danube, and Maros, and Transylvania, which had been reconquered in 1718, the Viennese government had not restored the county system but had created a new administrative unit by the name of the Temes Banate. Thus, in his description of the region, Bél also referred to it as the Temes Banate. However, in manuscript **B**, sometime in 1729 or 1730, he corrected the title to “Temes County”, very probably at the request of the Hungarian Court Chancellery, which was responsible for checking the county descriptions at that time. Although no such instruction from the governmental body has survived in relation to this particular text, in 1730, when the seven county descriptions (the abovementioned descriptions of Máramaros, Ugocsa, Kraszna, Békés, Zaránd, Arad, and Csanád counties) that had been sent by Bél were returned to the author by the Chancellery, he was informed that the name “Temes Banate” was (quite rightly) considered to be historically inaccurate, and that *county* was to be used in place of *banate* in these descriptions. It was either this letter, or an earlier warning by the Chancellery, that led Bél to remove the word “Banatus” (Banate) from the title of the Temes description, and to replace it with “Comitatus” (county).⁹ It is clear, however, that this was not a perfect solution either, since the banate included not only Temes but also the medieval counties of Torontál, Krassó, and Keve, as well as the southern part of Arad and Csanád counties.

Interestingly, Bél appears to have intended to write a description of further areas conquered by the Habsburg Monarchy that had been recognised in the 1718 Treaty of Passarowitz (Požarevac), namely the northern Serbian territories and “Little Walachia”, the area bounded by the rivers Olt and Danube, which were not part of the Kingdom of Hungary. In terms of hydrography, Bél managed to achieve some results (he described the “Serbian” rivers, as well as the Zsil (Jiu), the Olt, and their tributaries), and at the beginning of the Special Section he also listed the names of the territories of northern Serbia,

8 As indicated above, it is not possible to determine whether the uncorrected basic text in these descriptions originates from Bél or Matolai.

9 See the description of manuscript **B** in the introduction to the description of Temes County (on pages 37–38).

while in the last chapter in copy **B** he even asked his reviewers for information about this region.¹⁰ In the last copy (**D**), however, this chapter has disappeared, which may mean that Bél later abandoned his plan.

Finally, mention should be made of the fact that in his description of Temes County, Bél successfully localised the medieval county of Torontál. This was owing to two 15th-century documents, one of which was sent to him by treasury solicitor János Ferenc Reviczky, an old acquaintance of his and his diligent assistant. Bél published both documents, correctly deducing from them the former location of the county.¹¹

During the revision of the texts published in the present volume, we were not confronted with the same difficulties as in the case of the description of Heves County published in the previous volume.¹² Of the five texts, the description of Temes “County” is the most extensive and for this reason alone provided us with a great deal of work; in addition, identifying and verifying the vast narrative source material used by Bél proved quite time consuming. In the case of this description, however, our work was facilitated by the fact that the most complete text, which served as the basis for the edition, was a good-quality copy (**D**) that had been revised, and in some places corrected, by Bél; furthermore, we had an earlier copy (**B**), in which Bél had made revisions, thus we were also able to turn to the latter for help in the event of any suspected textual deterioration in the most complete copy.

The most complete versions of the four other county descriptions have survived in late, “archepiscopal” copies. The commissioning of these copies was necessitated by the fact that many of the originals were damaged after Archbishop József Batthyány of Kalocsa had the Bél manuscripts he had purchased transported to his see by ship in 1770. The archbishop commissioned copies of the damaged manuscripts, although once the copies were made, the original manuscripts, which were in poor condition, appear to have been destroyed — or at least they can no longer be found.¹³ However, the “archepiscopal” copies contain a significant number of misreadings and errors, presumably partly due to the poor condition of the original manuscripts. Fortunately, in each case we had one or more earlier copies at our disposal — albeit not preserving the most complete textual condition — which proved useful when we encountered corruptions in the late copy — provided, of course, that the earlier copy also contained the problematic passage.¹⁴

Once again, we received a great deal of professional and institutional help in the preparation of this volume. First of all, we would like to express our gratitude to Anita Fajt, a research fellow at the University of Szeged, who helped us to interpret some German-language notes in a copy of the description of Temes County (**D**). We are also grateful to our colleague Tamás Pálosfalvi, a senior research fellow at the Institute of History of the HUN-REN Research Centre for the Humanities, for the identification of one of the documents. With respect to institutions, the Esztergom Archdiocesan Library, where most of the Mátyás Bél manuscripts are preserved, was once again happy to fulfil our requests during our work. We are extremely grateful to Katalin Szalai, director of the library, and to the other library staff, for their collaboration. We would also like to thank Zsolt Szebelédi of the National

10 See these passages in the present volume on pages 54–67, 80, and 220. See also our introduction to the county description.

11 For his reasoning, see pages 157–162. On this question, see also the description of manuscript *c* in the introduction to the description of Temes County (on pages 39–40).

12 On this, see the preface to our previous volume (BÉL 2023. 10.)

13 On this, see TÓTH 2007. I. 153.

14 On this point, see our prefaces to these county descriptions.

Széchenyi Library's Collection of Early Printed Books for providing information about the Mátyás Bél manuscripts in the institution's manuscript repository and for his help in accessing the manuscripts.

"I think it was worth our effort, and that we have pleased our readers by somewhat revealing, with the help of the documents we have presented, the location of this territory, which was unknown even to the greatest experts in Hungarian history,"¹⁵ wrote Mátyás Bél proudly, after identifying the former site of Torontál County. However, the passage also illustrates the difficulties that he, or any other geographer or historian, faced when trying to provide information about lands that were once under Ottoman rule. As indicated above, by Bél's time his contemporaries must have seen these regions as a distant, alien landscape, a *terra incognita* waiting to be rediscovered, since during the Ottoman occupation the population of the kingdom had had little contact with these southern regions — which is why medieval documents had to be consulted to find out where the former counties were located in this corner of the country.

What is certain is that Bél was not satisfied with these descriptions, since he did not manage to write the kind of richly detailed descriptions of the region that he would have liked. However, we should appreciate the fact that he sent his data collector here as well, and that he himself made efforts to research the history of the region. The descriptions testify to the fact that his efforts were not without results. I therefore have every confidence that historians researching this period will appreciate these texts, just as art historians, local historians, archaeologists, and ethnographers will here and there discover valuable data in them, whether descriptions of buildings, the clothing of specific ethnic groups, or even Roman inscriptions. The content summaries provided in our introductions will also help the reader to uncover such data. And once the information is finally in the hands of researchers, neither the work of Mátyás Bél nor our own efforts will have been in vain. It is with this expectation that I and my colleagues — Bernadett Benei, Rezső Jarmalov, Zoltán Gőzsy, and Péter Tóth — publish the present volume.

Székesfehérvár, 25 January 2024

Gergely Tóth

15 "Pretium nos fecisse operae, iniisseque apud lectores gratiam existimamus, quod provinciae situm, peritissimis rerum patriae quibusvis incognitum, monumentis, quae exhibuimus, adiuti, quomodocunq̄ eruderaverimus." See the passage in our edition on page 161.